

प्रकरण सातवे :

उपसंहार

७.१ प्रास्ताविक	पृ.९८
७.२ निष्कर्ष - निरीक्षणे	पृ.९९ ते पृ.१०४
७.३ समारोप	पृ.१०४

प्रकरण सातवे :

उपसंहार

७.१. प्रस्ताविक :

मराठी कादंबरीची वाटचाल एकोणिसाव्या शतकात सुरु झाली व ती वेगवेगळी टप्पे ओलांडत आज अधिकाधिक समृद्ध व संपन्न होत चालली आहे. विशेषतः साठोत्तरी कालखंड ह्या संदर्भात अधिक महत्वाचा आहे. साठोत्तरी कालखंडातील व्यक्तिजीवनातील उलटापालट साठोत्तरी कादंबरीतून नेमकेपणाने चित्रित झाली आहे. ह्यात अधिक यशस्वी, प्रभावी व महत्वाचे कादंबरीकार म्हणून भालचंद्र नेमाडे, जयवंत दळवी, पु. शि. रेगे, कमल देसाई, चिं.त्र्यं. खानोलकर, किरण नगरकर, दीनानाथ मनोहर, प्रभाकर पेंढारकर, श्याम मनोहर आदींचा उल्लेख करण्यात येतो. अनंत कदम हे साठोत्तरी काळातील असेच एक महत्वाचे कादंबरीकार होत. वास्तवातील विस्तवासारखी चटका देणारी विसंगती आणि पारंपरिक चाकोरीची रिंगणे भेदून आशय अभिव्यक्तीची नवी क्षितिजे दर्शविणारे अनंत कदम, हे एक महत्वाचे कादंबरीकार होत.

प्रस्तुत प्रबंधिकेमध्ये एकूण सात प्रकरणामध्ये अनंत कदम ह्यांच्या 'किडे' (१९७१) व 'कॅन्सर' (१९८२) ह्या दोन कादंबऱ्यांच्या अनुषंगाने त्यांच्या कादंबरीलेखनाचा सांगोपांग अभ्यास केलेला आहे. प्रस्तुत सातव्या व शेवटच्या प्रकरणामध्ये आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासातून हाती आलेले निष्कर्ष थोडक्यात नोंदवावयाचे आहेत.

७.२. निष्कर्ष - निरिक्षण :

‘उपोद्घाता’च्या पाहिल्या प्रकरणानंतर दुसऱ्या प्रकरणात ‘मराठी कादंबरीची वाटचाल आणि तिच्यातील साठोत्तरी कादंबरीचे स्थान’ पाहिले. ‘यमुनापर्यटन’ (१८५७) ही बाबा पद्मनजी हयांची कादंबरी मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी आहे. तेव्हापासून मराठी कादंबरीची वाटचाल कशी होत गेली आणि तिने इ.स. १९६० नंतर कोणते रूप धारण केले, हयाचा विस्तृत अभ्यास केलेला आहे. त्या अगोदर कादंबरीचे मूळ स्वरूप काय होते, तेही पाहिले. कादंबरीचे मूळ स्वरूप पाहताना कादंबरी लेखनाची बीजे ही प्राचीन काळातील देशोदेशीच्या कादंबरीसदृश लेखनात सापडली असली, तरी एक वाङ्मयप्रकार म्हणून कादंबरीने धारण केलेला रूपबंध ही बाब अर्वाचीन आहे, हे स्पष्ट होते. त्याचबरोबर ‘कादंबरी’ हा समाजनिष्ठ साहित्यप्रकार आहे. मानवी मन, जीवन आणि त्याभोवतीचा समाज हयांच्या प्रत्येकाक चित्रणासाठी खरी कादंबरी लिहिली जाते. तसेच कादंबरीकारची विशिष्ट अशी भूमिका असलेली दिसून येते. कादंबरीची पार्श्वभूमी पाहत असताना असे दिसून येते की, कादंबरी हा एक आधुनिक साहित्य प्रकार असून फक्त १५० वर्षांचा कालखंड लाभलेली कादंबरी कमी कालावधीत लोकप्रिय झाली. भालचंद्र नेमाडे, प्र.वा.बाटप, ना.वा. गोडबोले, ना.सी फडके, एच.जी. वेन्स व उषा हस्तक हयांनी मांडलेली कादंबरीविषयीची वेगवेगळी मते हयांचा अभ्यास केला. हयातून कादंबरी म्हणजे काय, त्याची पार्श्वभूमी कशी आहे, हे समजून घेता आले.

इ.स. १८५७ पासून मराठी कादंबरीची वाटचालीची दिशा कशी आहे, हयाचा अभ्यासही हया प्रकरणामध्ये केलेला आहे. इ.स. १९६० नंतरच्या नव्या कादंबरीबद्दल विविध समीक्षकांची मतेही उद्धृत केली आहेत. इ.स. १९६० नंतरची कादंबरी ही पूर्वीच्या कादंबरीपेक्षा वेगळ्या प्रकारची आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात जो जनतेचा अपेक्षा भंग झाला

जे नवे - नवे प्रश्न निर्माण झाले ते मांडण्यासाठी कादंबरीच्या माध्यमातून नवे व्यासपीठ लाभले आहे असे दिसून येते.

प्रबंधिकेच्या तिसऱ्या प्रकरणात 'अनंत कदम हयांच्या 'किडे' (१९७१) व 'कॅन्सर' (१९८२) हया दोन्ही कादंबऱ्यांच्या अनुभवविश्वाचा' म्हणजेच कथानकाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. हया दोन्हीही कादंबऱ्या हया महानगरीय जीवनावर आधारित आहेत.

अनंत कदम हयांच्या 'किडे' (१९७१) हया कादंबरीमध्ये नोकरी गेल्यानंतर घरात आणि समाजात मिळणारी वागणूक हयामुळे कादंबरीच्या नायकाचा जो भ्रमनिरास होतो, त्याचे उत्कृष्टपणे चित्रण करण्यात आलेले आहे. समाज हा पैसा असणाऱ्यालाच मान, प्रतिष्ठा, किंमत देत आसतो. नोकरी गेली की, माणसाची समाजातील किंमत एकदम कमी होते, हे 'किडे'(१९७१) हया कादंबरीतून दाखवून दिले आहे. ढोंगी, मतलबी, स्वार्थी, वासनेने बरबटलेली माणसे ही हया कादंबरीतील नायकाला किडयाप्रमाणे वाटू लागतात. नोकरी गेल्यानंतर हया नायकाकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टिकोन कसा बदलत जातो, सर्वजण त्याची कशी उपेक्षा करतात हया स्वार्थी, मतलबी जगामध्ये हे किडयासारखे जगत आहेत, हयांच्यासाठी आपण काहीच करू शकत नाही, त्यामुळे तो निराश होतो 'किडे' या कादंबरीमधून अनंत कदम हयांनी अशा बेकार तरुणाचे एका दिवसाचे चित्रण आध्यात्मिक पातळीवरून केले आहे.

'कॅन्सर' (१९८२) हया कादंबरीमधील हृदयनाथ पांडुरंग भोसले हा कादंबरीचा नायक आहे. परिस्थितीशी झगडत, नोकरी करत एम्. ए. पर्यंत त्याने शिक्षण घेतले आहे. सरळमार्गी असलेल्या हृदयनाथाला नोकरी मिळविण्यास आणि ती टिकविण्यास फार

झगडावे लागते. आंतरधर्मीय विवाह केल्यानंतर त्याला समाजाचा रोष पत्करावा लागतो. समाजाकडून कुटुंबाकडून त्याचा छळ होतो. नोकरीच्या ठिकाणी चालणार भ्रष्टाचार, राहत्या घरचा प्रश्न, स्वार्थी वृत्ती, फसवेगिरी ह्या प्रश्नांची सविस्तर चर्चा ह्यामध्ये करण्यात आली आहे. कितीही संकटे आली, तरी हृदयनाथ त्यांच्या समोर हात टेकत नाही. आंतरधर्मीय विवाहसाठी समाजाकडून होणारे अडथळे कादंबरीकाराने मांडले आहेत.

अनंत कदम ह्यांच्या दोन्ही कादंबऱ्यामध्ये महानगरीय जीवन आणि त्यामध्ये असलेली गतिमानता, औद्योगीकरण, झोपडपट्टी, स्वार्थीपणा, व्याभिचार, पैशाला अतिमहत्त्व ह्या गोष्टी प्रामुख्याने जाणवतात.

‘अनंत कदम ह्यांच्या ‘किडे’ (१९७१) व ‘कॅन्सर’ (१९८२) ह्या कादंबऱ्यामधील व्यक्तिरेखा’ ह्या चौथ्या प्रकरणामध्ये व्यक्तिरेखांचा अभ्यास केला आहे. ‘किडे’ (१९७१) ह्या कादंबरीमधील प्रमुख व्यक्तिरेखा म्हणून ‘तो’ हा आहे. ‘तो’ कस्टममध्ये ‘प्रिन्सिपल ऑफिसर’ म्हणून नोकरी करत असताना कुटुंबामध्ये तसेच सर्वत्र त्याला मान होतो पण नोकरी गेल्यानंतर त्याला कोणी विचारीनासे झाले. हा उदास, वैफल्यग्रस्त नायक व्हरांड्यातील खुर्चीत बसून संपूर्ण समाजाचे निरीक्षण करतो, त्यातून आई, वडील, बहीण भाऊ, मित्र, मैत्रिणी ह्यांच्यातील एक ढोंगीपणा त्याला दिसून येतो. नायकाच्या येरझाऱ्या जेवणे, पडणे, खुर्चीत बसणे हा क्रियांना कादंबरीत वाव नाही, तर वाव आहे तो त्याच्या मनातील हालचालींना मनावर जे काही चालले आहे, त्याला जास्त वाव आहे. त्यामुळे ही कादंबरी निर्मिती प्रक्रियेच्या नानाविध शक्यता आजामावण्यास वाव देणारी समर्थ वेधक कादंबरी ठरली आहे.

‘कॅन्सर’ (१९८२) हया कादंबरीमध्ये हृदयनाथ हा शबानाबरोबर आंतरधर्मीय विवाह करतो. त्यामुळे त्यांच्या जीवनाची फरफट सुरु होते. हृदयनाथ हा आंतरधर्मीय विवाहाचे संघर्षशील नाटय सामर्थ्यानिशी पेलून धरणारा परंपरेविरुद्ध बंडखोरी करणारा नायक आहे. विद्यापीठामध्ये नोकरी करत असताना अन्यायकारक समस्यांचे जोखड आपल्या समोर मांडणारा तो एक विचारवंत वाटतो. हृदयनाथ हा स्वाभिमानी वृत्तीचा असल्याने व नोकरीसाठी वरिष्ठांची मर्जी राखणे त्याच्या स्वभावात बसत नसल्याने त्याला बऱ्याच नोकऱ्यांना मुकावे लागते. त्याची पत्नी शबाना ही शेवटपर्यंत हयाच वृत्तीने हृदयनाथास सोबत देत असते. कोणत्याही परिस्थितीत हताश व्हावयाचे नाही, असा ध्येयवाद शबानामध्ये सुद्धा जाणवतो. आंतरधर्मीय विवाहामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या व त्यातून सुटण्यासाठी नायकाने केलेली जिवाचे रान हयाचे चित्र परिणामकारक पण सत्य परिस्थितीचे भान राखून केले आहे. त्याचबरोबर सनातनी विचारांची, परंपरेच्या जोखडामध्ये अडकुन असणारी हृदयनाथाची आई, हृदयनाथाच्या आंतरधर्मीय विवाहास पाठिंबा देणारे वडील, प्रामाणिकपणे मदत करणारे मित्र ‘विदां’ तर लबाडणूक करणारे पांडुरंग हयांच्या सारख्या व्यक्तिरेखा अनुभवविश्व साकारण्यात मदत करतात.

विषम समाज रचनेविरुद्ध बंड पुकारणारा हृदयनाथ आपल्या सामर्थ्यानिशी कॅन्सरवर मात करतो. शबाना आपल्या पतीऐवजी ‘मलाच मरण दे’ असे, आत्यंतिक पतिनिष्ठेमुळे स्वतःवर मरण ओढवून घेते. हयातील शबाना मृत्यु होणे ही बाब मात्र पटण्यासारखी नाही.

‘किडे’ (१९७१) व ‘कॅन्सर’ (१९८२) हया दोन कादंबऱ्यामधील वातावरण निर्मिती व भाषाशैली हयांचा अभ्यास पाचव्या प्रकरणात केला आहे. ‘किडे’ (१९७१)

मधील वातावरणानिर्मितीमध्ये कादंबरीकार यशस्वी झाला आहे. हया कादंबरीमधील घडयाळाच्या टोलानुसार प्रकरण बदलत असल्याने त्या-त्या वेळेचा प्रत्यय येतो. वाचकसुद्धा वेळेनुसार पुढे-पुढे सरकत राहतो. वाचकांना अनुभविश्व पुढे सरकण्याचा प्रत्यय घडयाळातील टोलामुळे येतो. हा एक वेगळा प्रयोग आहे. 'कॅन्सर' (१९८२) मधील वातावरणनिर्मिती उत्कृष्ट झाली आहे. घरादाराला मुकलेल्या व सामाजिक कॅन्सरने पछाडलेल्या नायकावर एकामागून एक संकटे येतात. ईश्वरनिर्मित, समाजनिर्मित, मानवनिर्मित कॅन्सरला ती दोघे कधीही शरण जात नाहीत, हे मांडण्यात कादंबरीकार यशस्वी झाला आहे.

'किडे' (१९७१) हया कादंबरीमध्ये छोट्या-छोट्या वाक्यांमधून नायकाच्या मनातील अंतःप्रवाहाचे दर्शन होते. अनंत कदमाना भावलेले आणि त्यांनी भोगलेले आयुष्य हयातून कादंबरीविश्व निर्माण झाले आहे. स्वतःच्या अस्तित्वाला काही अर्थ आहे, या बदल आजुबाजूच्या घडणाऱ्या घटनांनी साशंकता वाढवित जाणे आणि त्याच बरोबर त्यांच्या बदल कमालीची तुच्छता बाळगून स्वतःच्या जागण्याचा अग्रक्रम देणे, हे 'किडे'चे सूत्र भाषाशैलीमुळेच उत्कृष्ट झाले आहे. 'कॅन्सर'(१९८२) हया कादंबरीमध्ये कादंबरीकराची अनुभवलेपणाची जाणीव प्रकर्षाने होते ती भाषाशैलीमुळेच. सनातन विचाराची आई व मामा हे कोकणी भाषेतील काही शब्द बोलतात ऑफिसमध्ये, युनिव्हर्सिटीमध्ये इंग्रजी शब्दांचा वापर होतो, तर शबानाचा काका उर्दू शब्द वापरून शबानाचा समाचार घेतो. बैध वाड्यातील वयस्कर स्त्री ही एकदम ग्रामीण भाषेमध्ये आपले मनोगत व्यक्त करते. हे सर्व आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते कारण अनंत कदमांनी त्या-त्या व्यक्तिरेखांना प्रभावी अशी भाषा दिली आहे. परिस्थितीनुसार

भाषेमध्ये बदल करण्यात आल्या कारणाने 'कॅन्सर' (१९८२) मधील अनुभवविश्व प्रभावी वाटते.

७.३. समारोप :

एकंदरीत, कादंबरीकार अनंत कदमांच्या कादंबऱ्याचा विचार करता त्यांनी भोगलेले आणि त्यांना भावलेले आयुष्य हयातुन कादंबरीविश्व निर्माण झाले आहे. एक सामाजिक कादंबरीकार म्हणुन त्यांचा उल्लेख आवर्जून करावासा वाटतो. महानगरीय कादंबरी म्हणून त्यांच्या बऱ्याचशा कादंबऱ्या आहेत. साठोत्तरी कादंबरीलेखनामध्ये महानगरी कादंबरीलेखनात अनंत कदमांची कादंबरी जाणून घेणे महत्त्वाचे ठरते.